

Az „Édenkert” kora ókori földrajzi helye

„A »kezdet« megértéséhez Dél-Mezopotámia napégette partjaihoz kell fordulnunk”
(Magnus Magnusson)

Az emberiség legfontosabb kultúrtoposzainak sorában mindig is előkelő helyet foglalt el az Éden kertje, mely talán a legrégebbi az emberi archetípusok közül. Ugyanis a hajdani Éden *Bibliá*bán megjelenített kertjének emléke, illetve egyetemes álma évezredek óta élénken foglalkoztatta, sőt olykor már-már „kísértette” a rég letűnt korok mindinkább feledés homályába vesző öröksége iránt érdeklődő gondolkodókat – köztük a teológusokat és filozófusokat éppúgy, mint a történészeket, régészeket, muzeológusokat, illetve geográfusokat és geológusokat; nemkülönben a földrajzi felfedezőket, kincsvadászókat és a hírnévre, dicsőségre vágyó szennációhajászókat s kalandorokat; szintúgy a történelmi legitimitás szükségességét valló, birodalomépítő politikusokat, valamint a kereskedelmi utazókat. Elsősorban e nagy múltú geotoposz lokalizációja érdekelte őket, másodsorban pedig – és ez volt a „lázás keresés” nyomósabb oka – az ott megtalálni remélt kulturális-szellemi javak, a történelmi és művészeti értékű épületmaradványok, vallási ereklyék, illetve anyagtárgyi leletek. Egyeseket pusztán a kíváncsiság hajtott. Mások pedig abban reménykedtek, hogy az Édenkert területén sikerül majd fellelni az emberi civilizáció hajnalából származó lenyűgöző szépségű műtárgyakat, ősi regéket és mítoszokat, vagy esetleg írásos feljegyzéseket. Más-más okokból fakadó egyazon vágy sarkallta az Éden keresésére *Herodotos Halicarnesseus* történetírót, *Petachia Ratisbonensis*, *Leonhart Rauwolff* és *Jean Chardin* utazókat; miképpen *Beniamin Tudelensis* rabbit, *Vicenzo Senensis* karmelita szerzetest vagy *Joseph de Beauchamp* abbét is, úgyszintén *Pietro della Valle* és *John Eldred* kereskedőket, *Claudius James Rich* diplomatát, *Karsten Niebuhr* földrajztudóst, *Agatha Christie Mallowan* (*Mary Clarissa lady Mallowan*) regényíró, *Sir Charles Leonard Woolley* régészt, vagy éppen *Juris Zarins* geológust. De a történelem különös „fintora” volt, hogy a Paradicsom gyümölcsének tartott paradicsomot hamarabb felfedezték, mintsem fellelték volna – az idők során már jó néhányszor megtalálni vélt – Paradicsomot.

„Hol terült el a Paradicsom?” [*Wo lag das Paradies?*]¹ – tette fel a sok sikertelen vagy hiábavaló keresési-kutatási kísérlet nyomán a kérdést 1881-ben *Friedrich Delitzsch* jeles német assziriológus, történész és nyelvész. Ugyanis a 19. század végéig – miképpen napjainkig – számtalan elképzelés született a hajdani Édenkert hollétét illetően. Am egyik sem bizonyult meggyőzőnek. *Christophorus Columbus* panaszkodott erről a spanyol királynak írott levelében: „Nem találok és soha nem is találtam egyetlen görög vagy latin szerzőt sem, aki biztosan meghatározta volna a földi Paradicsom helyét a világban...”² Ugyanis az idők folyamán kiderült, amint az *Joanne d’Antonio* „*The Road to Paradise*” című filmjének (2005) magyar fordítása is átvitt értelemben hirdette: „Rögös az út az Éden felé”. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Paul Thomas* „*A megtalált Édenkert*” [*„Und das Paradies gab es doch!”*] című művében: „*A jelenlegi feltételek közepette Édenkert-kutatók egész nemzedékének nem sikerült megbirkóznia a feladattal.*”³ Pedig a „Paradicsom” eredetére vonatkozó polinéziai, mezopotámiai és júdeai ősi mítoszok – mint azt a mítoszkutatók megállapították – közös gyökerekkel rendelkeznek, s ezek árulkodó módon jelzik annak egykor valóban elfoglalt földrajzi helyét.

Az Édenkert hollétét közvetlenül megnevező vagy pusztán arra utaló, ám egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó önkényes lokalizációknak se szeri, se száma a kultúrtörténetben. *Viktor Hurowitz* állítása szerint például kétséges, hogy a Biblia lapjain kívül másutt is megtalálhatnánk az Édenkertet. Őelőtte *Augustinus Steuchus Eugubinus* hosszas tanulmányai alapján úgy vélte, hogy bár valóban létezett, de már elpusztult az özönvíz idején; ezzel szemben *St. Isidorus Hispalensis* szintül meg volt győződve arról, hogy még létezik. *Attilio Petruccioli* szerint is létezik, még hozzá minden olyan kertben, ami a világrend kicsinyített mása. *Rodolphus Emsiensis* ugyanakkor arról írt, hogy a Paradicsomot bár elkerülte az özönvíz, mindamelllett örökre elveszett az emberiség számára. *Origenes Alexandrinus* a szellemi szférában vélte megtalálni a helyét, *St. Iohannes Chrysostomos* ellenben az anyagi szférában, *Titus Flavius Clemens* pedig mindkettőben. *Hesiodus Ascreus* az Édent az Óceánon túlra helyezte, *Charles Gordon* a Seychelle-szigetekre, *Christophorus Columbus* az Egyenlítőnél délre, *Juris Zarins* a Perzsa (Arab)-öböl térségébe, *Guillaume Postel* az északi sarkra, *St. Theophilus Antiochenus* pedig a mesés Keletre. *St. Ephraemus Nisibinensis* szerint egy magas hegyen található, még hozzá oly magasan, vélte – *in maximis ignorantiae tenebris* – *Alexander Neckham*, hogy eléri a Holdat. *St. Isidorus Hispalensis* azt sejtette, hogy az atmoszféra felett található, ám ugyanazt *Beda Venerabilis* az éter zónájában képzelte el. *Francesco Colonna* pedig, akit teljesen elragadott a fantáziája, mindkettőjükön túltett, amikor arról értekezett, hogy az Éden mindenén túl, időn és téren kívül helyezkedik el. Persze, nem mindenki rugaszkodott el ennyire a földi valóságtól. *Jean Hardouin* az egykori földi Paradicsomot Galileában vélte fellelhetőnek, *Paul Thomas* Közép-Arábiában, *John Milton* Asszírriában, *Dom Calmet* Örményországban, *Michael S. Sanders* Törökországban, *David Rohl* Iránban, *Garry Greenberg* Egyiptomban, *Brunetto Latini* Indiában, *Pedro de Rates Hanequim* pedig Brazíliában.

Az előző korok emberének Édenkert köré szőtt egyetemes álma tükröződött egyebek mellett *Liber Guidonis*, *Andrea Bianco* és *Juan de la Cosa* világtérképein; *Jacob de Backer*, *Lucas Cranach (Sr.)*, *Pieter Brueghel*, *Maerten van Valckenborch*, valamint *Michelangelo Buonarroti*, *Hieronymus Bosch*, *Eugène Delacroix*, *Edgar Degas*, illetve *John Martin* festményein; úgyszintén *Johann Valentin Andraea*, *Olfert Dapper* és *Gustave Doré* metszetein; *John Parkinson* illusztrációin vagy éppen *Sir John Mandeville* (*Jean de Bourgoigne*), illetve *Sir Walter Raleigh* fantáziába hajló úti beszámolóján. Az Édenkert motívuma tűnik fel *Georg Friedrich Händel*, *Louis Hector Berlioz*, *Giuseppe Fortunino Francesco Verdi* és *Liszt Ferenc* zenéjében is.

A *Pentateuchus* [Töröh] teremtéstörténetében szereplő Édenkert [Gan ‘Éden] valódi helyét övező nagyfokú bizonytalanság – az előző korok általánosságban véve meglehetősen alacsony tudás- és ismeretszintjén kívül – részben abból a fejleményből is fakadt, hogy a 9. századtól fejlődésnek induló zsidó (*Hivi* [*Chivi*] *Balchiensis*, *Isaac* [*Jichaq*] *ibn Jasus*, *Abraham ibn Ezra*, *Uriel Acosta*, *Benedictus* [*Baruch*] *Spinosa*, *Samuel Noah Kramer etc.*), majd később kibontakozó protestáns (*Witter*, *Simon*, *Astruc*, *De Wette*, *Vatke*, *Reuss*, *Kuenen*, *Hupfeld*, *Graf*, *Wellhausen*, *Simpson*, *Strauss etc.*), katolikus (*Telesio*, *Bruno*, *Voltaire* [*Aruet*], *Helvetius etc.*) és ateista (*Holbach* [*Dietrich*], *Hume*, *Bauer*, *Feuerbach*, *Engels*, *Plehanov*, *Freud*, *Kriveljov*, *Trencsényi-Waldapfel*, *Kosidowski etc.*) bibliakritika hatására bizonyos mértékben megingott a Biblia tévedhetetlenségébe, illetve szentségébe vetett hit. Korábban ugyanis általánosnak volt mondható Európában az a felfogás, miszerint a Biblia szerzője maga az Isten, s a papok, illetve írnokok csupán feljegyezték az egyes kinyilatkoztatásokat. Ilyesformán az Édenkert leírását tartalmazó *Teremtés könyvét* [Séfer Berēšit], másképpen a *Genesis*t is teljesen eredeti, a maga nemében egyedülálló műnek – Isten megmásíthatatlan szavai írott formájának – tekintették. Számukra minden

sora, minden mondata, minden szava szent és végérvényes igazság volt, amit kételkedés nélkül el kell fogadni. A részletes és alapos bibliakritikai elemzés során azonban mindinkább kitűnt, hogy a *Pentateuchus* emberi alkotás, s mint ilyen, több szerzőtől, illetve több forrásból ered, emellett ellentmondásokat, tévedéseket, félrefordításokat és valótlanságokat, sőt tendenciózus betoldásokat is tartalmaz⁴. Sarkos megállapítások szerint az *Ószövetség* alapja nem egyéb, mint önkényesen egybefoglalt hitregék, szerződés-kötések és vallási intelmek gyűjteménye, amelyet csak óvatosan és kritikával kezelve érdemes tanulmányozni. Mindezért az Édenkert után kutatók egy része úgy vélte – ma már tudjuk, hogy tévesen –, hogy egyáltalán nincs lényegi jelentősége a *Bibliában* foglaltaknak, következésképp a Paradicsomkert teremttörténeti leírása is ignorálható. Mindez óhatatlanul utat nyitott az Éden egykori helyét illető legképtelenebb ötleteknek, legvadabb képzeteknek, hamis vagy megalapozatlan állításoknak, illetve valótlán fabulációknak.

Az Édenkert valóságghú azonosítását az is nagyban megnehezítette, hogy a *Teremtés könyvében* együtt említett négy folyó közül a Pison és a Gihon neve időközben többször megváltozott, és a velük összefüggésbe hozott két terület – „Havilah” és „Khús” földje – elsősorban a tömör, de szűkös bibliai leírás miatt valójában behatárolatlanul maradt. Ezért is fordulhatott elő nemegyszer az elmúlt évszázadok során, hogy a Pison és a Gihon folyók helyét tévesen – olykor elképesztő (nyelvi és földrajzi) tudatlanságról árulkodó baklövéseket elkövetve – azonosították. *St. Ephraemus Nisibinensis* például ugyancsak félreértette a *Teremtés könyvének* Édenkertről írott egyes részeit, amikor úgy vélte, hogy a Pison a Dunának, a Gihon pedig a Nílusnak feleltethető meg. *Josephus (Josef) Flavius*, illetve *St. Isidorus Hispalensis* ellenben egészen „más utat” követtek, ők ugyanis a Gihon folyóval a Gangeszt azonosították, *Peter Heyleyn* viszont az Eufrátesz nyugati ágát. *Dom Calmet* velük szemben azt gyanította, hogy a Paradicsom négy folyója a Tigris, az Eufrátesz, a Phasis és az Araxes; *St. Aurelius Tagastensis* és *Pierre d’Ailly* pedig azt sejtette, hogy a Tigris és az Eufrátesz, továbbá a Pison, azaz a Gangesz, valamint a Gihon, amely nem más, mint a Nílus; *Reginald Arthur Walker* és *David Rohl* meglátása szerint a Tigris, az Eufrátesz, az Uizhun (Kizil-Uzun) és az Araxes; ámde *Antonio de León Pinelo* vélelme szerint a paradicsomi folyók bibliai neve mögött teljesen más folyók neve rejtett, nevezetesen a Rio de Plata, az Amasonas, az Orinoco, valamint a Magdalena.

Elteltekintve a legbizarrabb elképzelésektől, a műveltebb európai körökben idővel egyre határozottabban jutott érvényre az a bibliai szöveghelyekre támaszkodó felfogás, mely a hajdani Édenkert és négy folyója valós helyszínéként Mezopotámiát jelölte meg. „*Kézenfekvő kiindulásként szolgált Mezopotámia, hiszen a Teremtés Könyve határozottan említi a Tigris és az Eufrátesz folyókat.*”⁵ E meggyőződésének adott hangot már a 8. században a görög *St. Iohannes Damascenus*, valamint a 13. században az olasz *St. Thomas Aquinas* is. Időközben aztán mind többen ismerték fel, hogy a hajdanvolt Édent, illetve annak nyomait a Folyamközben kell keresni. A krétai olasz *Augustinus Steuchus Eugubinus* 1531-ben szintén rájött arra, hogy az egykori Édenkert nem mástutt, mint Mezopotámiában terült el. Vélekedését megerősítette 1593-ban az angol *John Hopkinson*, illetve az ő nagy csodálója, *Sir Walter Raleigh*, továbbá 1636-ban az ugyancsak angol *Peter Heyleyn*, valamint 1691-ben a francia *Pierre-Daniel Huet*. Az ő nyomdokaikon haladó európai és amerikai tudósok (a francia *Jules Oppert* és *Ernest de Sarzec*; a német *Heinrich J. Lenzen* és *Robert Koldewey*; az angol *George Smith*, *Sir Austen Henry Layard* és *Sir Charles Leonard Woolley*; az amerikai *John P. Peters*, *Leo Oppenheim* és *William Kenneth Lotfus* etc.) véleményét lakonikus tömörséggel foglalta össze a neves angol ókortörténész és régész *David Rohl*, a „*Legendás civilizációk*” [*Legend – The Genesis of Civilisation*] című művében (1998): „*Sumert az Édenen belül*

kell keresnünk”⁶, vagy ahogyan a jeles amerikai ókortörténész és régész *Eric H. Cline*, az „Éden és exodus” [*From Eden to Exile*] című könyve (2007) Utószavában *expressis verbis* megfogalmazta: „az Édenkertet elsősorban Mezopotámiában kell keresnünk”⁷. Megállapításuk immáron nem pusztán szubjektív vélekedésen, hanem archeológiai bizonyítékokon – legkivált a 20. század nagyszabású mezopotámiai régészeti feltárásainak eredményein – alapult, melyek minden kétséget kizáróan igazolták, hogy az ókori Édenkert a Bibliában foglaltaknak megfelelően valóban a Folyamközben terült el.

A múlt századok során ugyanis az angol *Sir Charles Leonard Woolley* jelentős részben kiásta a homok alól ^{ur}URÍ(M)^{ki} [cf. *akkád* Ur] – azaz a bibliai Ur [Úr] –, a mai Tell el-Muqayyar romjait; a német *Heinrich J. Lenzen* és az amerikai *William Kenneth Loftus* ^{ur}UNU(G)^{ki} [cf. *akkád* Uruk] – vagyis a bibliai Erech [Ereh] –, a jelenkori Warka maradványait; az amerikai *Herman Volrath Hilprecht* ^{ur}NIBRU^{ki} [cf. *akkád* Nippur], a jelenlegi Nuffar agyagtábláit; továbbá a francia *Ernest de Sarzec* ^{ur}SİR.BUR.LA^{ki} [cf. *akkád* Lagas], a korunkbeli Tell el-Hiba ősi templomait; úgyszintén a német *Robert Koldewey* ^{ur}KA.DINGIR.RA^{ki} [cf. *akkád* Babilu] – másképp a bibliai Babilon [Bâbel] –, a mai Bâbil körmeneti útját; az angol *Sir Austen Henry Layard*, *George Smith* és a káld *Hormuzd Rassam* pedig ^{ur}NINA^{ki} [cf. *akkád* Ninua] – azaz a bibliai Ninive [Nínwéh] –, a jelenlegi Quyunğik / Tell Nabí Yûnus ősi építményeit és híres könyvtárát; az angol *Seton Lloyd* és az iraki *Fuad Safar* ^{ur}ERI₄.DU₁₀^{ki} / ^{ur}ERI₄.DUB^{ki} [cf. *akkád* Eridu; *héber* ʿIr tōb] – a mostani Tell Abû Şahrayn maradványait, a német *Robert Koldewey*, majd később az angol *Harriet Martin* pedig ^{ur}SU.KUR.RU^{ki} [cf. *akkád* Şuruppak], a mai Tell el-Fara megmaradt romjait *etc.* E nagyvárosok és más jelentős folyamközi települések régészeti feltárásának – legkivált a bennük talált cseréptáblatárak írásos dokumentumai megfejtésének – köszönhetően bebizonyosodott, hogy a Bibliában szereplő Édenkert ókori helyszíne kétségtelenül Mezopotámia volt. Az ötezer évvel ezelőtt virágzó mezopotámiai civilizáció felfedezése, illetve a korabeli viszonyokhoz képest kiemelkedően magas színvonalú anyagi-szellemi javainak megismerése, valamint az ebből levonható mindenoldalú következtetések jelentősége vitathatatlanul a 20. század legnagyobb vívmányai közé sorolható, mely a bölcsészettudományok területén alighanem vetekszik a műszaki tudományok területén elért sikerekkel.

Ez volt ugyanis az emberiség történetében az első, teljesen új fejezetet nyitó, a társadalmi élet szinte valamennyi területére kiterjedő magasan fejlett civilizáció (*highly developed civilization*), mely a Folyamköz területén több mint ötezer évvel ezelőtt, viszonylag gyors fejlődési folyamat révén alakult ki. Ismeretes, hogy *Samuel Noah Kramer* jeles amerikai ókortudató lapidáris megfogalmazása szerint: „A történelem Sumerben kezdődik” [*History begins at Sumer*]⁸. Voltaképp e civilizáció alkotta meg az általános komplexizálódás során különös klasztert képező funktorok egységben összevont formájával a tradicionális társadalom (*traditional society*) paradigmáját – diverzifikált templomgazdasággal, teokratikus államszervezettel és kifinomult elitkultúrával egyetemben –, melynek eredményeképpen, a neves magyar politológus és filozófus, *Agh Attila* szavait idézve: „a világtörténelem első civilizációját hozták létre”⁹. Az európai kultúra e középkori civilizáció hatására alakult ki¹⁰ – hangsúlyozta *Teres Ágoston*, nemzetközileg ismert jezsuita asztronómus és geofizikus. *Sir Charles Leonard Woolley* világhírű angol régész minderről beismerőleg nyilatkozta: „úgy véltük, hogy kultúránk a görög-római kultúrán alapul. Be kell vallani azt, hogy a görögök mögött a lydek, a hetiták, a föníciaiak, Kréta, Babilon és Egyiptom áll; gyökereik még távolabb követhetők nyomon: mindezen népek mögött a sumerek állnak.”¹¹ *Woolley* beismerését követően a szakértő tudós körökben általánossá vált az a felfogás, miszerint az európai kultúra legmélyebb gyökereit Mezopotámiában – az egykori földi „Édenkertben” – kell keresnünk.

Ugyanakkor az Édenkert határainak pontos megállapítása, illetve első „lakóinak” beazonosítása – legfőképp a Pison és a Gihon folyók valós földrajzi helyének ismeretlensége, továbbá a *Biblia* erre vonatkozó részeinek szűkszavúsága, valamint az idevágó információk csekély volta miatt – mindmáig függőben maradt. „*A Pison és Gihon ma már számunkra ismeretlen nevek*”¹² – mondta ki ítéletét számos tudós, köztük a neves magyar teológus, *Gál Ferenc*. E megoldatlan probléma vizsgálatához jelenleg csupán a 19. század végén felfedezett, ám igen nehezen elsajátíthatónak bizonyuló „szent nyelv” [EME.KÜ *cf. akkád* lisânu ellu] – azaz a szubir (sumer) nyelv [EME.KU *cf. akkád* lisân šumêri] –, illetve annak helyi dialektusai [EME.GAL, EME.SAL *etc.*] nyújthatnak jelentősebb segítséget, amelyetől az „ismeretlenség falán” való tényleges „áttörést” remélhetjük. Mára már nyilvánvalóvá vált, hogy e „*lingua mortua*” kiemelkedő fontossággal bír az ókor kutatásban. A szubir nyelvnek – vagyis „*a világ legrégebbi klasszikus nyelvének*” {*Stephen Bertram*} – ugyanis kulsszerepe van a kora ókori mezopotámiai történelem és kultúra megismerésében és megértésében. E nyelv ismerete nélkül a korábban folyó tudományos kutatások nem voltak képesek a valóságnak megfelelően értelmezni, illetve valósághűen ábrázolni a *Biblia* világát sem. Ugyanerre utalt az „*Özönvíz előtt*” [*Before the Flood*] című könyvében a tudós amerikai szerzőpáros *William Ryan* és *Walter Pitman* is, akik a múlt század végén hívták fel a figyelmet a nyelvtörténeti kutatások jelentőségére.

Ha ennek szellemében kívánjuk nyelviileg elemezni a *Teremtés* könyvének négy édenkerti folyóra vonatkozó szöveghelyeit, akkor az ezekből összeálló, autentikusságát megőrző forrásdokumentum szakmailag kifogástalan és megbízható szöveghű fordításait kell közelebről szemügyre vennünk, összehasonlítván azok elsődleges, konkrét jelentéstartalmát. Ehhez – az elegendőség vélelmével – négy kompetens tudós személyiség fordításait közöljük, az összehasonlító vizsgálati módszer (komparativizmus) gyakorlati alkalmazásának biztosítása céljából. A fordításokat a következő személyek végezték: *Joseph Herman Hertz*, Nagy-Britannia egykori főbobbja; *Richard Elliott Friedman*, a San Diego-i Kaliforniai Egyetem korábbi oktatója, a hebraisztika és az összehasonlító irodalomtudomány professzora; *Károli (Radicsics) Gáspár*, a hajdani Tiszáninneni Református Egyházkerület tudós esperese, valamint *Gál Ferenc*, a budapesti Hittudományi Akadémia dogmatika professzora. Fordításaikat az alábbiakban közöljük:

Joseph Herman Hertz fordítása (Tôrâh. Berêšît II. 8, 10–14)

„*És az Örökkévaló Isten kertet ültetett napkeleten Édenben és odahelyezte az embert, akit alkotott. [...] Édenből pedig folyó áradt ki, hogy öntözze a kertet; onnan pedig szétvált és négy ágra szakadt. Az egyiknek neve Pison, ez körüljárja Havila egész országát, ahol az arany van. És annak az országnak az aranya jó; ott van bedellium és az ónixkő is. A másik folyó neve Gihon, ez körüljárja Etiópia egész országát. A harmadik folyó neve Hiddekel, ez AsszírIA keleti része felé folyik. A negyedik folyó pedig az Eufrátesz.*” (translat. Hevesi Simon)

Richard Elliott Friedman fordítása (Tôrâh. Berêšît II. 8, 10–14)

„*JHVH kertet telepített Édenben, keleten, és oda helyezte az embert, akit teremtett. [...] Egy Édenben eredő folyó öntözte a kertet, s ott négy ágra szakadt. Az egyiknek a neve Pison: ez átfolyik Havilla egész földjén, ahol arany található. Ennek az országnak aranya kiváló, van ott még bdellium és ónixkő is. A második folyó neve: Gichon, ez öntözi Kus egész földjét. A harmadik folyó neve: Tigris, ez Asszurtól keletre folyik. A negyedik folyó az Eufrátesz.*” (translat. Békési József)

Károli (Radicsics) Gáspár fordítása (Mózes első könyve. A teremtésről 2 : 8, 10–14)
 „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, a kit formált vala. [...] Folyóvíz jó vala pedig ki Édenből a kert megöntözésére; és onnét elágazik és négy főágra szakad vala. Az elsőnek neve Pison, ez az, a mely megkerüli Havilah egész földjét, a hol az arany terem. És annak a földnek aránya igen jó; ott van a Bdeliom és az Onixkő. A második folyóvíz neve pedig Gihon; ez az a mely megkerüli az egész Khús földjét. És a harmadik folyóvíz neve Hiddekel: ez az, a mely Assiria hosszában foly. A negyedik folyóvíz pedig az Eufrátesz.”

Gál Ferenc fordítása (Teremtés könyve 2 : 8, 10–14)
 „Az Úristen kertet telepített Édenben, keleten és oda helyezte az embert, akit teremtett. [...] Egy Édenben eredő folyó öntözte a kertet, s ott négy ágra szakadt. Az egyiknek a neve: Pison: ez átfolyik Havilla egész földjén, ahol arany található. Ennek az országnak aránya kiváló, van ott még bdellium és ónixkő is. A második folyó neve: Gihon, ez öntözi Kus egész földjét. A harmadik folyó neve: Tigris, ez Asszurtól keletre folyik. A negyedik folyó az Eufrátesz.”

A szövegelemzés kezdete előtt célszerű a textus keletkezési körülményeiről tudnunk a következőket:

1) Mezopotámia az Anatólia déli részén élő népek szemében az ókortól napjainkig a még délebbi (mocsár)tengerből előbukkanó lapályos „Sziget” [I₁₀ cf. héber I; arab Al-Ġazira; oszmán-török Elcezire], mely ősrégi felfogásuk szerint az ő felföldi lakóhelyüknek egyfajta alföldi „előtere” [^{ki}SAL cf. akkád kisallu; héber gezêrah] avagy „zughelye” [BUR₆ cf. akkád búrtu]. Másképpen kifejezve az „Örök (Állandó) Ég Páros Vize” [A.DAL.AN.DIŠ cf. szubar A.TAL.AN.TIS; görög Atlantis], vagyis közelebről az „Égtől való (Égadta) Páros (Két) Víz(folyam)” [A.DAL.AN.TA cf. szubar A.TAL.AN.TA; (ó)árkádiai Atalanta; hindu Atalaja] – vagy egyszerűen csak „Páros Víz(folyam)” [A.DAL cf. szubar A.TAL; (ó)egyiptomi Nhrn; héber Nahrayim; bolgár-török Itil; kazár Itil / Etil; (ó)magyar Etel; orosz Dvuretshie] – határolta „Sziget”, ami az idők során „Folyamköz” [MURUB.I.GAL.GAL.E.NE.TA cf. (ó)héber Aram Nahrayim; urartui Miyândoâb; görög, angol Mesopotamia; latin Interamnum; pártus Madyânródân; (ó)magyar Etelkuzu¹³; arab Mâ Bayna 'n-Nahrayn; török Mezopotamya; francia Mesopotamie; német Mesopotamien] néven vonult be a történelembe.

2) Az ókori Mezopotámia sokféle, igen változatos arculattal rendelkezett – földrajzilag egymástól eltérő tájegységeket foglalt magában, amellet történelmileg etnikai és kulturális sokszínűség jellemezte.

3) „Az ókori Kelet művészete” című összefoglaló mű első oldalain Georges Roux neves asszirológus a következőket ajánlotta a figyelmünkbe: „Az ókori keleti országok történetének tanulmányozását azzal kell kezdenünk, hogy megnézzük a térképet.” Ennek megtörténte után arra a felismerésre juthatunk, hogy Mezopotámia markáns különbségeket felmutató legfontosabb tájegységei, melyek az idők folyamán különféle etnikumok számára nyújtottak éleletteret, a következők voltak.

a) Elsőként említendő a Folyamköz középső része [ÍB cf. akkád qablu; magyar kebel] avagy „szíve” [ŠA cf. akkád libbu], mely az ott lakók számára nemcsak Mezopotámia „belsejét” [^{kur}SAG₄^{ki} cf. akkád qerbu], hanem a világ közepét [MURÚB.KUR.KUR.RA cf. akkád qabl matati] is jelentette. Innen határozták meg a szélirányok – még pontosabban a négy szél [TU₁₅.TATTAB.BA cf. akkád tubqât erbetti] iránya – szerint a négy

világtáj [UB.DA.TATTAB *cf. akkád* kibrât erbeti] földrajzi helyzetét is. Ezen az ikerfolyók [ID.DA.DIDLI *cf. akkád* nâru talîmu] – azaz a Tigris [IDIGNA *cf. akkád* Idiglat; *arab* ad-Diğla; *török* Dicle] és az Eufrátesz [BURANUN *cf. akkád* Purattu; *arab* al-Furât; *török* Firat] – által határolt síkságon [A.GÂR *cf. akkád* ugaru; *magyar* ugar] terült el az a közép- és dél- mezopotámiai hatalmas, több tízezer négyzetkilométer kiterjedésű gabonatermő szántóföld [^{kur}SU.BIR^{ki} *cf. akkád* Eršet šumêri], azaz a fejlett csatornarendszer-hálózat segítségével öntözött s így évente kétszer-háromszor is biztos gabonatermést adó *per excellentiam* „Éden” [GÁN.EDIN.NA *cf. akkád* Edinu; *héber* Gan ʿÉden; *arab* Ġannatu ʿl-ʿAdn; *osztét* Dzanat; *oszmán-török* Cennet], mely a „körüllakók” és utódaik szemében is maga volt a földi „Paradicsom” [KI.^{gis}SI.GAR *cf. akkád* Pardisu; *arám* Paradaesa / Pardaisa; *héber* Pardês; *méd* Paridaeza; *perzsa* Pairidaeza; *görög* Paradíseos; *arab* Dâru ʿs-Salâm; *latin* Paradisus]. Az *a.Chrn.* 3. évezredben ez lett a világ leggazdagabb, legfejlettebb és legműveltebb tája, mondhatnók Ázsia „éléskamrája”.

- b) A Folyamköz északi, „Haragos Szél” [^mMER.(RA) *cf. akkád* iltânu] övezetébe sorolt peremterülete [^{kur}SU.BAR^{ki} *cf. akkád* Subartu], melyet gyakran az „Éden” pusztájának [EDIN.EDIN.NA *cf. akkád* šîru bamâti] is neveztek, a mezőgazdasági művelésre kevésbé használható, s inkább a legelőváltó (nagy)állattartásra alkalmas füves steppeföld volt. Időnként sűrű, sötét kőd borította táját sokáig démonok lakta vidéknek vélték. E térség Hábúr és Felső-Záb folyók közötti szakasza [^{kur}ĤA.BI.LIM^{ki} *cf. szubar* ^{kur} ĤA.PÌ.LIM^{ki}; *akkád* Hawilu; *héber* Ĥawilâh; (ó)magyar Evilat(h)], ami az északról történő ellenséges behatolás megakadályozása érdekében rendkívül erős védelmet igényelt. (Az I. „uruki dinasztia” uralkodásának idején e korántsem könnyű feladatot – bármiféle beszolgáltatás [MAŠ.DA.RI.A], adó [GUN], közmunka [ZUB. SÌG] vagy egyéb munkakötelezettség [IM.DUL] alóli mentesség [ŠU.BARÁ *cf. akkád* šubarû] fejében – a peremvidéki szabad (nép)család [SU.BAR *cf. akkád* subarû; *héber* sibrayîm / šebarîm; (ó)magyar szavár(d)] látta el.)
- c) A Folyamköz déli, olykor „Viharos Szél” [^mGÂLLU *cf. akkád* šûtu] sújtotta területe [DAGGAN] volt az „Éden” széle [GÚ.EDIN.NA *cf. akkád* kišâd Edini] s egyszersmind a Perzsa (Arab)-öböl partja [GÚ.ABBA *cf. akkád* kišâd tâmti], a „Mindenség Urának” [EN.GI *cf. akkád* Bêl Šalâmi] vagy másképp a „Föld Urának” [EN.KI *cf. akkád* Ea] nevezett „Bölcs” [JA *cf. akkád* Ea; *iblai* Ia; *héber* Yâh; *jao* Ia] szárazulatokkal és vizenyős területekkel tarkított, pálmaligetekkel és nádasokkal teli földje [^{kur}EN.GI^{ki} *cf. akkád* mât Bêl Qanî].
- d) Ugyancsak a Folyamköz részének tekintendő a tengerpart mellett föllelhető, apró szigeteket és szigetsoportokat is magában foglaló, kákás, szittyós, mocsaras tengerföld [^{kur}AB.BA^{ki} *cf. akkád*, *asszír* mât tâmti; *héber* hôr; *arab* ahwâr].
- e) Végül, de nem utolsósorban a Folyamközhez sorolandó a töle jóval délebbre, az Indiai-óceán [ENGUR *cf. akkád* apsû] melléktengerét alkotó Arab-tenger [TI. AMAT *cf. akkád* tâmtu; *oszmán-török* Umman denizi] részeként létrejött Perzsa (Arab)-öbölben – korabeli szóhasználattal élve az „Alsó Tenger”-ben [A.AB. BA SIG.GA *cf. akkád* tâmtu šaplû; *görög* Erythra thalassa; *latin* Erythraeum] – rejlő Bahrein-sziget homokos, datolyatermő földje [^{kur}TILMUN^{ki} *cf. akkád* eršet Dilmun; *görög* Tylos], ami Mezopotámia egykori lakóinak ősi hite szerint a „Lét(ezés) földje” avagy a „(halál utáni) Javadalom (*translat.* „Öröklét”) elnyerésének földje” [^{kur}NI.TUG^{ki} *cf. szubar* ^{kur}NI.TUK^{ki}; *akkád* eršet iši], vagyis a több mint 150 ezer sírhalom által befogadott „üdvözültek lakhelye” volt.

E földrajzi helyeken kívül a kora ókori Folyamköz lakói számára minden más terület idegen vagy ellenséges földnek [GUDIBÎR *cf. akkád* nukurtu] számított. Ezek közé az alábbiak sorolhatók:

- f) A Folyamköz nyugati [^{im}MAR.TU *cf. akkád* amurru], szélfútta vidéke [^{kur}MAR.TU^{ki} *cf. akkád* Amurru] a Szír-sivatag sziklakkal tarkított területével volt határos, melynek természetes határát [A.DÀR *cf. héber* ‘âtar; *ivrit* ‘it̄ter; *arab* ḥadd; *magyar* határ] az Eufrátesz folyó képezte.
- g) Mezopotámia északnyugati része a Hábúr folyótól nyugati irányban a Balih [^{id}KAS.KUR.A] folyón is túl, egészen az Eufráteszig tartó, a Biszri-hegységtől keletre eső, sátoros nép lakta térségen [^{kur}SU.TU^{ki} *cf. akkád* šutû], valamint az Eufráteszen túli [BURANUN.BI *cf. arám* ‘êbar-Naharâh; *héber* ‘êber; *perzsa* tarâpara], egészen az Orontes folyóig nyúló területtel – vagyis egy igen kedvező természeti adottságokkal rendelkező „bőséges «égi víz (propr. eső)»” [DUḤ.A.AN *cf. héber* Dâgôn; *föníciai* Dagan; *arab* Dağn] öntözte, nagyon termékeny vidékkel [^{kur}A.DUḤ.A.AN^{ki} *cf. arab* ar̄d abî Dağn] – volt határos.
- h) Mezopotámia északkeleti része viszont túlvan, a Felső-és Alsó Záb folyók között elterülő ^{kur}HAMAZI^{ki} nevű territórium mellett foglalt helyet, amely mezőgazdasági tevékenységre kevésbé volt alkalmas, így inkább a távolsági kereskedelemben (lánc) kereskedőként [DAM.GÂR *cf. akkád* tamkâru] kapcsolódott, illetve tagolódott be. Az I. „uruki dinasztia” uralkodásának időszakában pedig az itt lakó hegyvidéki (nép)család [SU.ḤUR.DA *cf. héber* hôrîm] zsold [ḤUN *cf. héber* sâbâr] – leggyakrabban árpázsold [ŠE.BA *cf. héber* šeber] – fejében katonai szolgálatot [KASKAL *cf. akkád* ḥarrânu] is vállalt, a Folyamköz védelmét ellátva.
- i) A Folyamköz keleti [^{im}KUR.RA *cf. akkád* šadû], „Hegyvidéki Szél” övezetében tartozó része összefoglaló néven a „Sátorország” [^{kur}ZA.LAM.GAR^{ki} *cf. akkád* kuštâru] területével volt határos, melybe a Zagrosz-hegység nyugati, illetve délnyugati tájegységei tartoztak, nevezetesen a kurdisztáni helyvidék környékén élő rablók földje, a ^{kur}MAD.GÂ^{ki}; továbbá a Dijála folyótól északra, az Alsó-Záb-ig terjedő ^{kur}URI^{ki}, mely később, az akkád behatolást és elhatalmasodást követően már Mezopotámia teljes északi részét jelentette; azután a Dijála folyótól délre elterülő ^{kur}GU.TI^{ki}; úgyszintén alatta a ^{kur}LULLUBI^{ki}; illetve a lurisztáni ^{kur}MAR.ḤA.ŠI^{ki}; valamint a hegyvidék legdélebbi irányában, a délnyugat-iráni ^{kur}ELAM.MA^{ki}. Ez utóbbi a Folyamköz állandóan fenyegető harcias népeiséggel rendelkezett, ugyanis a dél-mezopotámiai „Oldalsó Határ” [^{id}BAR.GÚ.GAR] – úgymint a „Széles Folyó” [^{id}DAGAL], azaz a Tigris, illetve a „Kis Választóvonal” [TUR.NÁT], vagyis a Dijála folyó – valójában nem nyújtott kellő védelmet a keletről történő édenkerti behatolás ellen.

Mindebből egyértelműen megállapítható, hogy a bibliai „Édenkert” elnevezés alatt a Szír-sivatag, a Hábúr folyó, a Szindzsár-hegység, továbbá a Felső-és Alsó-Záb folyók, úgyszintén a Hamrin-hegység, valamint a Dijála folyó és a Zagrosz-hegység által övezett, illetve a Tigris és az Eufrátesz folyók által behatárolt hosszában elnyúló folyamközi területet [KI^{sis}SI.GAR *cf. perzsa* pairidaeza] értjük, mely az ókorban számos népcsoportnak nyújtott otthont. A bibliai „Édenkertet” öntöző négy folyó közül a „Széles Folyó” [^{id}DAGAL *cf. akkád* Idiglat; *asszír* Idiglât; *héber* Hidaeqel; *arab* ad-Diğla] néven is ismert, gyorsabb folyású Tigris, valamint a „Heregkút” [^{id}BÜR.A.NUN *cf. akkád, asszír* Purattu; *héber* Perât; *arab* Al-Furât] nevű, lassú hömpölygésű Eufrátesz tudvalevően nem képezi szakértői körökben a vita tárgyát, csupán a „Pison” és a „Gihon” folyók azonosítása kérdéses.

Minden téves azonosítást kerülve, a vizsgálódásunk folyamán feltárássra került bizonyító tények hatására beigazolódott, hogy a Pison folyó rejtélyét a „szent nyelv” [EME.KŪ *cf. akkád* lišânu ellu] felfedezésének, illetve különösen nagy kihívást jelentő megfejtésének köszönhetően, annak elmélyült ismeretében – a sémi nyelvek (akkád, arámi, héber, asszír, arab) értelmezést megkönnyítő segítségével – oldhatjuk meg. Ugyanis a „Pišôn” bibliai folyónév

végző soron a ⁽⁶⁰⁾PISÁN [cf. *akkád* Pisannu / Hábûru; *héber* Pišôn / Hâbôr / Kebâr ‘Abârâh; *arab* Hâbûr / ‘Ubûr / Ğubûr; *görög* Porthmîon; *latin* Pison / Chabora] szóból eredeztethető, aminek a jelentése: átkelő, rév. Ez azt jelenti, hogy az Édenkert bibliai fordításokban elsőként említett folyója, a Pison [Pišôn], egyértelműen a mezopotámiai Hábûr (Khábûr) folyónak [*arab* nahru ‘l-Hâbûr] feleltethető meg, amelyet a mezopotámiai feliratok oly gyakorta emlegetnek. Az Eufrátesz legnagyobb mellékfolyója azért viselte a „rév” nevet, mert a szubir szállásterület közvetlenül a mezopotámiai honfoglalást követően még nem terjedt a Tigris és a Hábûr folyókon túlra, így a Hábûr folyót akkortájt – „Emberrel Szembe(fordulvá)n Áramló Folyó” [‘I₄.LŪ.RU₄.GŪ cf. *akkád* Hûbûru] néven – voltaképp a „halálos folyó” (*flumen letale*) jelképét megtestesítő határfolyóvá, afféle „szubir Akherón”-nak tekintették, melyen létesült révén túl „halálos mező(k)” [^{ki}GAL cf. *görög* asphodelos lîmôn; *latin* lugentium campi] húzódnak, ahol minden fordítva történik. Ez a szubirok szemében veszélyekkel teli „Ellenséges föld” [^{kur}KUR cf. *akkád* nukurtu] volt, a „Vissza Nem Térés Országá” [^{kur}NU.GI₄.A cf. *asszír* irsit lâ târi]. E felfogás később jelentősen módosult, amikor a szubir szállásterület már a Hábûr folyón túl, az Eufráteszig terjedt, sőt végül egészen a Földközi-tenger – korabeli szóhasználatlál élve – a „Felső-tenger” [A.AB.BA.IGI.NIM.MA] partjáig. Ez egyben igazolja a *Bibliának* azon sorait is, miszerint a Pison „megkerüli” (határolja) Havilah (aranyban gazdag) földjét.

A másik folyó, a Gihon megnevezéséhez is legfőképpen a „szent nyelv” ismerete adja meg a legfőbb kulcsot. Merthogy a szubir nyelv és irodalom elsajátítása ma már előfeltétele a héber bibliai hagyomány és a görög mitológia vizsgálatának, valamint a mezopotámiai „Édenkert” kutatásának. E „szent nyelv” szavainak, illetve más nyelvekben fellelhető nyelvi párhuzamaik segítségével ugyanis azonosítható az Édenkert bibliai fordításokban másodikként említett folyója is. Ez voltaképpen nem más, mint az alvilág mélyén csendesen szunnyadó, de a (földgázban-olajban gazdag) föld alól időnként hangos robajjal és lobogó lánggal előtörő tűz istenét [Sugab / Sugub cf. *akkád* Nusku] – azaz egyfelől az alvilág szubir istenéhez [NIR. GÁL cf. *akkád* Irkallu] hasonló, másfelől pedig a láng szubir istenére [EN. ŠADA cf. *akkád* Nusku] emlékeztető kasszita istent [v. ennek Kâš cf. *akkád* Kaššû, más néven Dur cf. *akkád* Turru infernalis alakját, avagy másik, amíg egészen ki nem aludt, parázsló tüzet megsemmélyesítő Zah cf. *akkád* Nâhu; *pehlevi* Zahhâk; *görög* Zaos khthonikus sárkány alakváltozatát] – mindenképp felett imádó Folyamköz-melléki törzsek „nyugalmas” szállásterületét [^{kur}KŪŠ^{ki} cf. *akkád* Nâhu; *héber* Kûš] határoló „csendes” folyó [⁽⁶⁰⁾HUN cf. *akkád* Nâhu; *héber* Gîhôn; *arab* Hawn; *latin* Gichon], mai nevén a Dijála [*arab* nahru ‘d-Diyâla]. A Tigris és az Alsó-Záb folyók, továbbá a Hamrin-hegység, valamint e lassú hömpölygésű folyó által határolt területet az utóbbi „(köldök)zsinórként” kapcsolta az Édenkerthez, azon belül is az „Istenek Kapuja” [^{kur}KÁ.DINGIR.RA^{ki} cf. *akkád* Babilu] – vagyis a bibliai Babilon (*Bâbel*) – városához. E folyó határsávja volt a későbbi elamita támadások előtt akadályt képező s velük szemben bizonyos védelmet nyújtó „kis választóvonal” [TUR.NÁT].

Vizsgálódásunk tehát igazolta a *Biblia*, ezen belül is a *Teremtés könyve* témánkba vágó részének valóság tartalmát, illetve történelmi hűségét. Mindebből az Olvasó számára bizonyára nyilvánvalóvá vált, hogy az Édenkertet öntöző négy folyó nem más, mint – mai elnevezéssel élve – az Eufrátesz [Perât], a Tigris [Hiddeqel], a Hábûr [Pišôn], valamint a Dijála [Gîhôn], és *vice versa*, e négy folyó ezüstszalagja, illetve árterülete valójában egyértelműen megadja az Édenkert ókori földrajzi helyét, illetve kijelöli a külső határait.

Végül megemlíthető, hogy a ránk hagyományozódott mezopotámiai „*litterae et memoriae*” sejtetni engedi: már a kora ókorban kizárólagos igényt tartott a Folyamköz – „kozmosz négyesség” istenei (AN & EN.LÍL & EN.KI & IN.NIN.) által uralt – négy tájegységre az Édenkert („földi Paradicsom” értelmű) elnevezésére.

EN.LIL (= „Steppe ura” / „Szél ura” / „Levegő ura” / „Lélek ura”) más néven az „Úristen” [^{dingir}BE cf. *szubar* ^{dimmer}UMUN; *akkád* ¹Bêl; *héber* Bâ^cal; (ó)magyar Bêl] vagyis a Folyamköz „Haragos Szél” övezetét uráló steppei „Szélisten” [^{dingir}(EN.)LÍL cf. *szubar* ^{dimmer}MUL.LÍL; *akkád* ¹Ellil; *héber* Rûah; (ó)magyar Lél] földjének [^{kur}SU.BAR^{ki}] népe – melynek hitvilága az animizmus emléknymait őrizte –, erre azon az alapon formált jogot, hogy az „Éden” [EDIN] szó eredetileg (hegyek lábánál elterülő) füves pusztát, lapos mezőségi földterületet jelent, ami éppen az almát és más gyümölcsöket bőven termő Észak-Mezopotámia földrajzi adottságaira jellemző. (*argumentum etymologicum*)¹⁴

AN (= „Ég”) más szóval az „Atyaisten” [^{dingir}AB; cf. *szubar* ^{dimmer}AT(A); *akkád* ¹Abu; *héber* Áb; (ó)magyar Aba / Ata] avagy (az égi) „Nagyisten” [^{dingir}NAD cf. *szubar* ^{dimmer}NAT; *akkád* ¹Sadû; *héber* ¹Šadday; (ó)magyar Nad (ég)¹⁵] földjének [^{kur}SU.BIR^{ki}] népe – melynek hitvilágára legfőképp a tengrizmus volt jellemző – viszont annak okán tartott erre igényt, hogy Közép-Mezopotámiában jött létre a Közel-Kelet kora ókori világának legnagyobb „gabonakamrája” {Mahler Ede}, továbbá egyedülállóan békés és humánus közállapotokat tükröző „földi Paradicsoma”, valamint a térség leggazdagabb és legfejlettebb kultúrája. (*argumentum sociologicum*)¹⁶

EN.KI (= „Föld ura”) azaz a „Jóisten” [^{dingir}DÛB cf. *szubar* ^{dimmer}ŠĪB; *akkád* ¹Ṭûbu; *héber* Ṭôb(iyyâh); *magyar* Tóbiás] másképp a „Bölcsességisten” [^{dingir}JA cf. *szubar* ^{dimmer}TÁL(.TUS); *akkád* ¹Ea; *héber* Yâh; (ó)magyar Táltos / Jav] földjének [^{kur}EN.GÍ^{ki}] népe – melynek a hitvilága jahvizmuson alapult –, ezzel szemben arra hivatkozott, hogy Dél-Mezopotámiában jött létre a legősibb folyamközi város(ias jellegű település), Eridu, és itt épült fel az első – vallási szertartások helyéül szolgáló – szakrális („templom”) építmény. (*argumentum theologicum*)¹⁷

IN.NIN₇ (= „Nádköteg”) más néven a fehér fényű, szüzi voltában imádott „Szentisten” („Szüzi(es) istennő”) [^{dingir}NIN.SIKIL.LA cf. *akkád* ¹Elêlu / ¹Ellu; *héber* Hêlêl; *magyar* Ella] avagy „Égi istennő” [^{dingir}NIN.AN.NA cf. *szubar* ^{dimmer}GASAN.AN.NA / ^{dimmer}IN.AN.NA; *akkád* ¹Ištar; *héber* ^cAštârôt], más módon az „Élet istennője” [^{dingir}NIN.TI cf. *akkád* ¹Huwawa / ¹Humbaba; *héber* Ḥawwâh; (ó)magyar Bab(b)a] földjének [^{kur}TILMUN^{ki}] népe – melynek hitvilágára jelentős hatást gyakorolt az asztrológia, illetve a csillagokba írott sors képzete – pedig azszal érvelt, hogy az ő öröklétet biztosító szigetükön, az ő életet adó istennőjük által ment végbe az ősidőkre jellemző „paradicsomi állapotok” közepette az ember teremtése. (*argumentum genealogicum*)¹⁸

Quis litem recte iudicavit...?¹⁹

JEGYZETEK

1 *Delitzsch* interrogatív könyvcíme.

2 *Eco* 175.

3 *Thomas* 45.

4 e.g. Honnan tudta halála előtt Mózes, hogy népe valamikor is királyokat fog maga fölé emelni? (*Ter* 36:31 / *1Móz* 36:31) Vagy honnan tudta halála után Mózes, hogy „siraták Izrael fiai” őt? (*MTörv* 34:8 / *5Móz* 34:8) A *Pentateuchus* szerint az Úr csak Mózesnek mondta meg a nevét (*Kív* 3:6–16 / *2Móz* 3:6–16 skk.), másutt viszont azt állítja, hogy az emberek már az ősidőkben YHWH-hoz kiáltottak (*Ter* 4:26 / *1Móz* 4:26). v. (*Ohler*

31) Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Francis S. Collins* biokémikus és genetikus, az emberi génállomány feltérképezését végző Human Genom Project vezetője, hogy a *Teremtés* könyvében szereplő második teremtésleírás nem mindenben egyezik az elsővel. „A *Teremtés* könyvének első fejezete szerint ugyanis a növényzet három nappal azelőtt jelent meg, hogy az Úr megteremtette volna az embert. Ugyanakkor a *Genézis* második fejezetéből úgy tűnik, hogy az Úr azelőtt teremtette Adámot a föld porából, mielőtt bármiféle vegetáció megjelent volna. (*Collins* 170) *Cristopher*

- Knight* pszichológus és *Robert Lomas*, a Bradford Egyetem oktatója – más tudományos gondolkodókkal egyetemben – szintén észrevételezte, hogy a változati könyvekben az özönvíz történetének két mőzseta is szerepel. Az egyik hagyomány „az esőzéseket nevezi az özönvíz okaként”, míg a másik szerint „a »mélység kútjai« nyíltak meg és öntötték el a szárazföldet, még az esőzések kezdete előtt.” (*Knight & Lomas* 78) Minderre reflektálva hangsúlyozta a *Teremtés* könyvének exegézisével kapcsolatban *Collins*: *A Teremtés* könyve első és második fejezete szó szerinti értelmezőinek szűk látókörű szemlélete „intellektuálisan csodót mondott, mind tudományos, mind teológiai alapjait tekintve.” Saját „betű szerinti” értelmezésüket erőltetve egyszersmind komoly „károkat okoznak a hitnek”. (*Collins* 191, 195, 197) Ugyanis a hit hiteltelenítését kockáztatják. „Így hát – fogalmazta meg *Benjamin Warfield* konzervatív protestáns teológus – keresztényeként nem szabad ellenségnek tekintenünk az észérvek igazságát vagy a filozófia igazságát vagy a tudomány igazságait...” (*per. cit. Collins* 199) Ugyanezt vallotta számos neoskolasztikus gondolkodó (*Joseph Maréchal*, *Emmerich Coreth*, *Teilhard de Chardin* etc.) és erre intett több nyilatkozatában *S. S. XII. Pius* és *S. S. II. János Pál* pápa is. (v. a Pápai Tudományos Akadémiának 1996-ban küldött üzenetét) Vagyis, fogalmazta meg a nemzetközileg ismert és elismert katolikus filozófiatörténész, *Nyíri Tamás*: „*A teológiai »fides querens intellectum« továbbra sem veszített aktualitásából.*” (*Nyíri* 487)
- 5 *Harpur & Westwood* 14.
- 6 *Rohl* 58.
- 7 *Cline* 183. Voltaképpen csak az 1877-es lagasi ásatások után kezdett körvonalazódni a szubir civilizáció. Mindezt részletesen tárgyalja *Oates* 26–61; *Postgate* 33–66; illetve *Roaf* 152–153. *Rákos Sándor* 1960-ban rezignáltnan utalt rá, hogy hiába telt el annyi évezred, „*nálunk a szakemberek egymásnak dolgozó kis körén kívül alig ismeri valaki európai műveltségünk bölcsőjének történelmi és irodalmi emlékeit.*” (*Rákos* 5–6)
- 8 *Kramer* blikkfangos könyvcíme.
- 9 *Ágh* 193.
- 10 *Teres* 279. Érdemes utalnunk arra, hogy *William A. Wigram* tiszteendő már 1914-ben úgy emlékezett meg Mezopotámiáról, mint az emberiség bölcsőjéről. A mezopotámiai szubir civilizáció komplex bemutatására elsőként *David* és *Joan Oates* vállalkoztak összefüggő tárgyalási móddal, a „*The Rise of Civilization*” című munkájukban (1976), hangsúlyozván, hogy Mezopotámiában jött létre „*a világ első igazi városi társadalma.*” (*Oates* 98, 120)
- 11 *per. cit. Marton* 82. *Kósa László* az európai kultúra forrásai közé az alábbiakat sorolta: „*Az... európai kultúrának négy fontos, egymással szorosan összefonódó történelmi forrása van. Az egyik... a kereszténység. [...] A másik az ószövetségi zsidó tradíció... A harmadik fontos alkotóelem az antiktívítás, az ókori görög-római kultúra... Végül a negyedik... az őseurópai pogány műveltség.*” (*Kósa* 913) *Giovanni Semerano* olasz filológus emellett kihangsúlyozta: „*A Közel-Kelet nagy civilizációinak (sumer, akkád, eblai) megismerésével megnyílik számunkra egy nagy történelmi kép... mely elvezet nyugati társadalmaink eredetéhez.*” (*per. cit. Russo* 161)
- 12 *Gál* 60. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Balázs Géza*, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára: „... a nyelvtudomány talán az a tudományág, amely a legtávolabb és legmélyebben tud visszanyúlni a történelemben...” (*Balázs* 111) „*A gond az – hangsúlyozta Ian Wilson* angol ókortudató –, hogy manapság mindinkább a specializált ismeretek kerülnek előtérbe és nagyon nehéz lenne olyasvalakit találni, aki kezelni tudna nyolcezer évnyi nyelvi fejlődést.” (*Wilson* 238) Pedig a régészeten, valamint a napjainkban kibontakozó archeoasztrológián, archeogenetikán, illetve bioarcheológián kívül továbbra is a nyelvészet a történettudomány egyik legfőbb segítője.
- 13 Megjegyzendő, hogy az *Etelkuzu* kifejezés a régi magyar nyelvben bár valóban „Folyamköz” értelemmel rendelkezett, de a lejegyzésének idején nem Mezopotámiára vonatkozott. Ugyanis a régi magyar nyelvben az „Etelkuzu” / „Etilkuzu” / „Atelkuzu” szó általánosabb jelentéssel bírt, s voltaképp különféle nagy folyók (Volga / Káma, Don / Dnyeper, Dnyeper / Nyeszter, Dnyeper / Al-Duna, Nyeszter / Prut etc.) közt is jelölhették vele. *Etelközi* tartózkodásunk lokalizálása még ma is tudományos viták tárgya. (*Erdélyi* 22–25; *Font & Sudár* 18–21; *Romsics* 14–17, 25–27)
- 14 *Labat* 37, 143; *Deimel* 86, 242, 327, 395, 539, 565; *Komoróczy* 120–142, 150–158 *et passim*.
- 15 A magyar honfoglalást követően számos ómagyar szó esetében nyelvünket erős szláv nyelvi hatás érte. Ennek eredményeképpen bizonyos szavakban egyneműly kemény mássalhangzó ellágyult *e. g. ana* (*cf. török ana*) > *anya*; *ata* (*cf. török ata*) > *atya*; *boszorkán* (*cf. török basiryan*) > *boszorkány*; *gesztene* (*cf. török kestane*) > *gesztenye*; *kaplon* (*cf. török kaplon*) > *kaplony*; *kátrán* (*cf. török katran*) > *kátrány*; *kenér* (*cf. vojják kenir*) > *kenyér*; *kömén* (*cf. akkád kamúnu*) > *kömény*; *nad* (*cf. szubir NAD*) > *nagy*; *tömén* (*cf. mongol tümen*) > *tömény* etc. Természetesen nem minden kemény mássalhangzó esetében jutott érvényre ez a nyelvi fejlemény *e. g. balabán* (*cf. török balaban*) = *karvaly*; *csobán* (*cf. török çoban*) = *pásztor*; *kalmán* (*cf. török kalma*) = *maradék*; *néne* (*cf. török nine*) = *néni*; *szappan* (*cf. török sabun*) = *szappan* etc.

- 16 *Teres* 126; *Labat* 95, 169, 263; *Deimel* 327, 1052.
- 17 *Deimel* 565, 817, 1011; *Labat* 177, 211, 252, 259; *Mahler* 267; *Komoróczy* 117–120; *Komoróczy*^{****} 65–66. Enki tituláris neveinek felsorolásakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy ő volt az „Óceánmély királya” [LUGAL AB.ZU] s egyszersmind az „Óceánfelszín királya” [LUGAL ENGUR.RA]. (*Labat* 215) Arról is tudnunk kell, hogy a dél-mezopotámiai Eridu lakossága Enkit a hajdankor egyetlen istenének [AŠA.NI] tekintette. A többi istenek „Enki mellé rendelt szerepben jelennek meg, tehát nem többek, mint alkalmi megszemélyesítések, Enki lényének kiteljesítői.” (*Komoróczy*^{****} 213)
- 18 *Deimel* 253, 916, 1020, 1027; *Labat* 103, 117, 177, 229, 233, 255; *Komoróczy* 117, 137–139; *Komoróczy*^{****} 25–35; *Rosso* 144. Innin különböző neveinek felsorolásakor nem hagyható figyelmen kívül NIN.TU elnevezése sem, mely az „Életadó úrnő” fogalomkör alatt voltaképpen „*Teremtő isten*” voltára utal.
- 19 Joggal e pert ki döntené el... ? (*Tis an dicén crinien... ?*)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila: *A történelem kérdőjelei. Tanulmányok.* Budapest, 1974, Magvető Kiadó.
- Biblia. Őszövségi és Újszövségi Szentírás. Translat.* Gál Ferenc, Gál József et al. Budapest, 1976, Szent István Társulat.
- Cline, Erich H.: *Éden és exodus. Bibliai rejtélyek nyomában.* [From Eden to Exile.] *Translat.* Benke László. Budapest, 2010, Graphia Kiadó.
- Collins, Francis S.: *Isten ábécéje. Egy tudós érvei a hit mellett.* [The Language of God. A Scientist Presents Evidence.] *Translat.* Molnár Csaba. Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó.
- Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon. II. Teil, Band 1–4.* Roma, 1928–1933, Verlag des Päpstlichen Bibelinstituts.
- Deimel, Anton: Pantheon Babylonicum. In: Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon. IV. Teil, Band 1.*Roma, 1950, Päpstlichen Bibelinstituts.
- Deimel, Anton: Planetarium Babylonicum. In: Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon. IV. Teil, Band 2.*Roma, 1950, Päpstlichen Bibelinstituts.
- Delitzsch, Friedrich: Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologisch Studie. Mit zahlreichen assyriologischen Beiträgen zur biblischen Länder- und Völkerkunde und einer Karte Babyloniens.* Leipzig, 1881, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Delumeau, Jean: A Paradicsom története. A gyönyörök kertje.* [Une histoire du paradis.] *Translat.* Sajó Tamás. Budapest, 2004, Európa Könyvkiadó.
- Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története.* [Histoire des croyances et des idées religieuses.] *Translat.* Saly Noémi. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- Eco, Umberto: A legendás földek és helyek története.* [Storia delle terre e dei luoghi leggendari.] *Translat.* Sajó Tamás. Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó.
- Erdélyi István: A magyar honfoglalás előzményei.* Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
- Feyerabend, Karl: Langenscheidt's Pocket Hebrew Dictionary to the Old Testament. s.l.a., Hodler & Stoughton Ltd.*
- Font Mária & Sudár Balázs: Honfoglalás és államalapítás. A törzsszövségtől a keresztény királyságig. 9–10. század.* Budapest, 2019, Kossuth Kiadó. /Magyar História./
- Friedman, Richard Elliott: A Biblia rejtett könyve. Az első prózai mestermű felfedezése.* [The Hidden Book in the Bible.] *Translat.* Békési József. Debrecen, s.a. [2003], Gold Book.
- Gál Ferenc: Jegyzetek. In: *Biblia. Őszövségi és Újszövségi Szentírás. Translat.* Gál Ferenc, Gál József et al. Budapest, 1976, Szent István Társulat.
- Graves, Robert & Patai, Raphael: Héber mítoszok. A genezis könyve.* [Hebrew Myths. The Book of Genesis.] *Translat.* Terényi István. Szeged, s.a. [1963], Szukits Könyvkiadó.
- Harpur, James & Westwood, Jennifer: Legendák földjén.* [The Atlas of Legendary Places.] *Translat.* B. Szűcs Margit. Budapest, 1994, Magyar Könyvklub.
- Hertz, Joseph Herman (ed.): Zsidó Biblia. Mózes Öt Könyve és a Haftárak.* [Hamišah Ĥummāšî Tôrāh we h'-Haftārôt.] I–V. *Translat.* Hevesi Simon et al. Budapest, 1996, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.
- Holy Bible. New International Version.* New York & London, s.a., The Gideons International in the British Isles.
- Kásler Miklós (ed.): Nemzeti nagyvizit.* Budapest, 2014, Kairosz Kiadó.

- Klíma, Josef: *Mezopotámia. Ősi civilizáció és kultúra a Tigris és az Eufrátesz mentén.* [Lidé Mezopotámie.] *Translat.* Ágh András. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.
- Knight, Christopher & Lomas, Robert: *A múlt üzenete. Az özönvizet átvészelő őskori technológia.* [Uriel's Machine.] *Translat.* Békési József. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Komoróczy Géza: Elő-Ázsia. A sumerek. Az akkádok. Kánaán-Fönícia. A héberek. *In:* Bodrogi Tibor & Dobossy László *et al.* (eds.): *Mitológiai ábécé.* Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.
- Komoróczy* Géza (ed.): *Gilgames. Az agyagtáblák üzenete.* *Translat.* Rákos Sándor. Budapest, 1974, Európa Könyvkiadó.
- Komoróczy** Géza: *A sumer irodalmi hagyomány.* Budapest, 1979, Magvető Könyvkiadó.
- Komoróczy*** Géza: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószövege.* Pozsony, 2011, Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft.
- Komoróczy**** Géza (ed.): „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistükré.* *Translat.* Komoróczy Géza. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó.
- Kósa László: Kereszténység és magyar népi kultúra. *In:* Jankovics József & Monok István & Nyerges Judit (eds.): *A magyar művelődés és a kereszténység.* A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. II. Budapest & Szeged, 1998, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság & Scriptum Rt.
- Kramer, Samuel Noah: *History Begins at Sumer.* London, 1958, Thames & Hudson.
- Kuhr, Amélie: *Az ókori Közel-Kelet.* [The Ancient Near East.] *Translat.* Mohay Gergely. Piliscsaba, 2008, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Latat, René: *Manuel d'Épigraphie Akkadienne. Signes, Syllabaire, Idéogrammes.* Paris, 1948, Imprimeire Nationale.
- Magnusson, Magnus: *Ásóval a Biblia nyomában. Ami Krisztus születése előtt történt.* [BC the Archeology of the Bible Lands.] *Translat.* Makkay János. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó.
- Mahler Ede: *Babylonia és Assyria.* Debrecen, 2003 [1906], Zikkurat-Média Kft.
- Marton Veronika: *A sumir kultúra története.* Miskolc, 1998, Miskolci Bölcsész Egyesület.
- Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* Budapest, 1991, Szent István Társulat.
- Oates, David & Oates, Joan: *A civilizáció hajnala.* [The Rise of Civilization.] *Translat.* Puskás Ildikó. Budapest, 1983, Helikon Kiadó.
- Ohler, Annemarie: *Atlasz. Biblia.* [dtv-Atlas Bibel.] *Translat.* Körber Ágnes. Budapest, 2005, Atheneum 2000 Kiadó.
- Postgate, Nicholas: *Az első birodalmak.* [The First Empires.] *Translat.* Háklár Noémi. Budapest, 1985, Helikon Kiadó.
- Rákos Sándor: *Gilgames. (A fordító előszava.)* *In:* Komoróczy Géza (ed.): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete.* *Translat.* Rákos Sándor. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Romsics Ignác: *Magyarország története.* Budapest, 2017, Kossuth Kiadó.
- Roaf, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria.* [The Cultural Atlas of the World Mesopotamia and the Ancient Near East.] *Translat.* Dezső Tamás. Budapest, 1998, Helikon Kiadó & Magyar Könyvklub.
- Rohl, David M.: *Legendás civilizációk.* [Legend – The Genesis of Civilisation.] *Translat.* Vágó Tímea. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Russo, Biagio: *Istenek rabszolgái. Az emberiség hajnala.* [Schiavi degli Dei.] *Translat.* Faragó Rita. Budapest, 2012, Kossuth Kiadó.
- Széky András: *Az ókori Kelet művészete.* Budapest, 1983, Képzőművészeti Kiadó.
- Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. *Translat.* Károli (Radicsics) Gáspár. s.l.n.a., Bibliatársulat.
- Teres (Terescsényi) Ágoston: *Biblia és asztronómia. Mágusok és a csillag Máté evangéliumában.* Budapest & Berlin & Heidelberg *et al.*, 1998, Springer.
- Thomas, Ian: *A megtalált Édenkert. Mi az igazság az Édenkertről? Az emberiség történetének legfőbb rejtélye.* [Und das Paradies gab es doch!] *Translat.* V. Pánczél Éva. Budapest, 2004, Magyar Könyvklub.
- Tóth Kálmán: *A régészet és a Biblia.* Budapest, 1997, Kálvin Kiadó.
- Wilson, Ian: *A megtalált Édenkert. A bibliai vízözön megtörténtének új, minden kétséget kizáró bizonyítéka.* [Before the Flood.] *Translat.* Tamás Gábor. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Záhonyi András (ed.): *Mezopotámiai kisszótár. Jelkereső táblázatok.* Budapest, 2019, Vélemény Kiadó.